

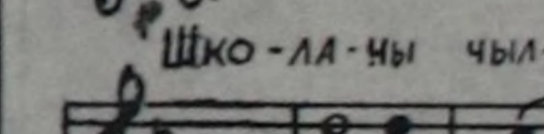
Анатоль Монгуштуң өскөн-төрөөн чери — ыры, шулукке алдаржаан Шени хем. Ол шулукчу чыдарын, даңда шулук бижирин, ыры чогааларын шепел келген. Амгы үедө ол — элдин каш ырларын болган шулуктерин автору. Анатоль Монгуш — сөзүн болган алгачкы катая чогаалды, концерттерге мөлдөр, шулуктар, шиге ойтөр уран таланты, дүң кичи. Оон ыларын Тыва радионун дүңмүдүлгаларында дыңаап турар бис.



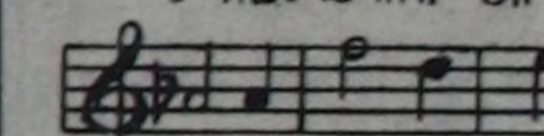
Ырлажылы

ШКОЛАЧЫ ВАЛЫС

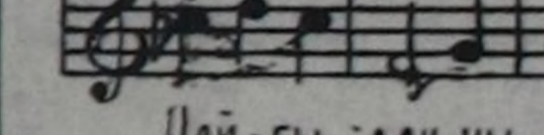
Сөзү болгаш аялгасы Анатоль Монгуштуң.



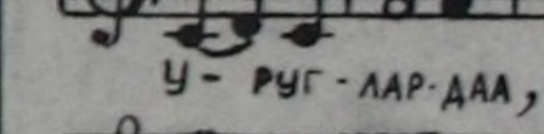
ШКО-ЛА-НЫ ЧЫЛДА-РЫ - ВЫС



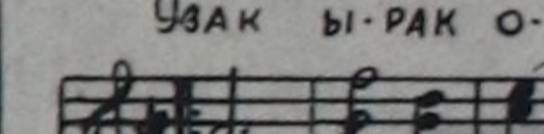
У-ЖУУ ТӨНУП ОН ЧЫЛ ЭРТ - ТИ.



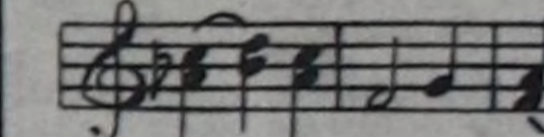
ЧАЧ-ГЫС КИСС-ЧЫ ДОО-ЗУК-ЧУ - ДАР



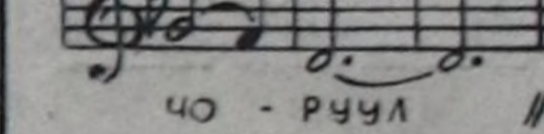
Чай-гы даң-ны ут-нуп тыр бис.



У - РУГ - ЛАР-ДАА, ЭОЛ - ДАР - ДАА



Узак ы-рак о-рук-тар - га



ШКО-ЛА-НЫ ВА - ЛЫС - ТЫ



Ут - пайн сак-тыр, ыр-лап чо - рчул

Школачы чыдарымыс
Ужуу төнүп, он чыл эртин.

Чайгысклассым доозуучулар
Чайгы даңны уткуп тур бис.

Уруглар-даа, оолдар-даа
Узак-ырак орумтарга
Школачы валысты
Утпайн сактып, ырлап чорууд.

Орук, күөл ангы-башка
Олче бистер тарай бээ.

Чарлымышкыны, өөрүшкүнү
Сагышка кири улескини.

Уруглар-даа, оолдар-даа
Улуг-биче хоорай, суурдан
Школачы конга даажын
Утпайн сактып, дыңаап чорууд.

Башчыларың берген билни
Базымыны күштелдирер.

Ада-ме, төөл чоңуң
Адын сыңпайн эрес чорууд.

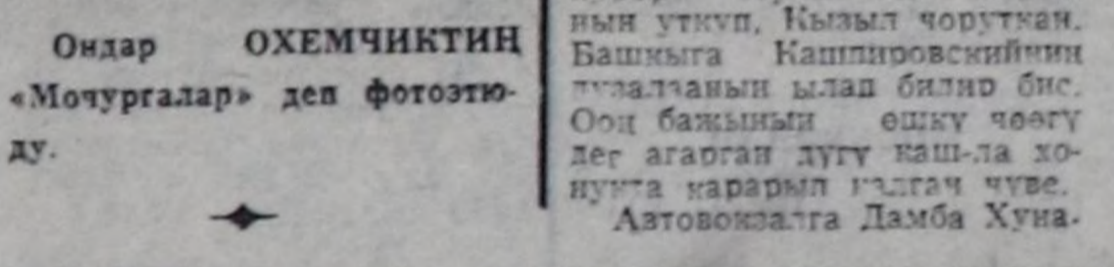
Уруглар-даа, оолдар-даа
Улуг, биче найырлар!
Школачы валысты
Утпайн сактып, бөөдөнни.

Узак ы-рак о-рук-тар - га

ШКО-ЛА-НЫ ВА - ЛЫС - ТЫ

Ут - пайн сак-тыр, ыр-лап чо - рчул

40 - РЧУЛ // 40 - РЧУЛ.



САКТЫШКЫН ИЕШКИЛЕР

Азамың азымың биле сагып чораян. Күсүң чырай Барымча «семирим эгелден» деп дамчыр чугаа тыптып келген. доран өмө берген. «Чангыс, деп амдыралдым күжүңү күсүң дорамчылап, кыжыраан херээр чүл» деп. Полат чөстөй кадыларың чүлө кончаан. Иңчаарга бачыттыр «дири-дири» шаандаң бээр турган — түн назмыл чүлөдүң ийин оң.

Даразымда чылдыр часкаар чырайыңа Барымча улгай чараштыр божук, кара чыраан, Оозу оол болган. Өлөй-оол деп адап алган. Өлөй-оолду оозуң келген. Ону канчаар-даа көргө, шуут орус. Та кым деп орусун төлү күрөс. Ону кым-даа билбес. Херээрден кичкинчи чакмыды мыйнап, ол чүлө чааскаан боду билир, оозуң кымга-даа сөгүлөс.

Чылдар улаштыр эртинде турган. Өлөй-оолдуң топтук-томааның, ажыл-иштери аажок үрөң болган. Азамы амбыраан, чинге-тарааны ам улдуң эвес, а некиңи шөлгө чажаар, күзүн 12 эвес, а чөзүң амың бөрүң саңаалар аларган. Нештерин даң малы оозуң эгелден. А Өлөй-оолдуң ачымың база аажок. Кара-Суг бажында Байн-Өндүр тайганыңдан чып бурдө беш чүткөн турган. Ол бир катал күсүңөң кыжын Тежу тайганыңга чоруткан. 12 киң некиңи база эмгектен.

Мен бичимде Өлөй-оол дайым кыткан-адам сутта келип келген. Орус елү боорга, оозуң чыгарыңар аажок чаптаар. «Өлөй чыткан кой тургузар эвес» дигир. Азамың өвүр Торгалымында төөлденбиче ол чорутуп алшак. Өлөй-оол бир ай болганда чып келирге, өвүр оолдар Тываның Апатчы революстуг шеринини хураатенине шагда-ла чоруп баган болган. Иңчангап Өлөй-оол шериг негдириниши-

ЧАА КСМ ПОЛИТИКТИҢ ЧАГЫГ

«В. И. Ленинни политикти чыгы» деп чутула өөрүлдүг ному артеден Евгений Григорьевич Пилик бижээн. Оту тыва дылче коочуң жүрүлөт К. К. Сат оуудулан.

Нонда В. И. Ленинни эң сөөлү чагалары, чүддери кирген. Билангы бистин революция-мыстың салым-чолунун, партия болган оон уауртукчуларымың, бистин чуртта социалист тургунтуңуң сорулагаларың, делегейниң революстуг шериктерининиң төөлөс тываларың дутайыңды мыла бижээн.

Оон кыай эртеден каян бистин чурттуңуң И. В. Сталин уаурган турда. В. И. Ленинни үлөңгү чагаларың таварың берге байдалга таварышканың дутайың көргүскөн.

Иңчангап автор революстуг төөгү болган социология тыва-биле төөлүк эртеден кыжи болган, бо нома алган чыгылаады. Солун айтыр чыгарың коочуң турар Чаа политиктиң ному Тыва-чыл ном үлдүгө бер 4000 кезек тиражың кылдыр чырыкче үндүргөн.

Саччо САНДАН. Кымыл хоорай.

БОДАП ЧОР МЕН

Чарлымышкына кызыгырап, Чаасанзырбай болу берген. Сагыш-сеткиң уюмдалган, Чангыскачмы кезеңде, Улуг хоорай төвүңе кээп, Улустарың аравыңдан Угвалым чыгарыңа дег, Ужук дилеп шаг-ла боор мен.

Тавырамың хоорайыңа Дагларыңда чоктап чор мен. Тыва-мыңыңды тыл дилым Лымыңа деп күлөп чор мен. Уайырларгы авам, ачам Караам эжим, уругларым, Шетерим, төөл чоңум Эргизе деп болган чор мен.

Зоя ДОНГАК. Ленинград.

ЧАСТЫҢ АЙЫ

Дамыраңтар шуларай, Далаш агып баты. Часың хунум хемде Чыныналар чыдыр. Хамнаарктар дээрде Кайым ужуң, чарышты Шокар харлаң мээсте Шочулайлар чыдыды. Хууң, шедүр аялду. Чылбар, малдар долду. Угулаалар далайра Улуг үүдө бунту.

Частың айы үтүр, Чараш чечек чыстыр. Иңанымдылгы ыры Иңчанчалып келиң. Куулар САРЫГ-ООЛ.

БАК САГЫШ БАШКА ХАЛДААР

(ИӨРЭЭЛ ШУЛУК) Өйлөп-өйлөп кырган-авам Оң додур бисти чыткан. Сагың салып, чакмың чакып.

Чалбарылап, чагыгылаар: «Тос дээрим! Хайыракан! Долаан бурган! Хайыракан! Оран-таңдым, ошум-мыжым! Оонак чаш ажи-төдүм. Ооарыраң, Хайыракан! Чамбы-диппе чурттаар кылдыр.

Чаяттыңар ирки бүтү Чагыс катан эртер дооста, Чараш кылдыр амдылар. Мерген, дүргөн утааның боор.

Мере-копка алысаңар, Херек, багай сеткиң черле. Недезиңе хурбай болур. Шаанда болаа чуртпап чораян.

Чазың, чылы байың отлу Хезинг өргө туудуп алган. Кежин сойган, салыңан дээр.

Өргө-дээ бол, өзүң, төртүр Өргөтөйиңиң эртинде. Кежин сөөртүң, хичтендең. Кемелениң өлгөн дикир. Сөөлүңе барың-барып, Сөлтү чок ол каржы хейиниң. Үрө салгаң ажы-төлу. Үчүр аксың дугайлы орган. Үвүргөй бастың өргөл дег, Ийи булу кауымыңастан. Ийи холу хөрөк дүшпө. Өргөңиң дег ытпайлылаан Өндөйиңиң оран дикир. Оон өсө база чиккө. Олуудуң чапал алган. Иңчангейлиң дыңаап, билни. Кичи буру боданыңар. Балыңа ханяр эр чектинге. Балыңа ханяр очла тыпнаш. «Оон мыйа менээ балык Онда-ла болза, херек чөп» — дээр.

Калдыгыңың бирээзиниң Калдыгыңың савиреттин. Итпаң база кеминде. Караң кылдыр олтаның дээр. Сарымды чок каржы хейиниң. Салгап дамчаан ажы-төлу. Калдыгыңың кежи тыпнаш. Назырың болган дикир... Барың-барың ээлин эргин. Улус чоңуң мерген сөөлү Утпайн чөргөп, уругулаам. Аа, өршөт, Хайыракан! Аа-чүртүң, аал-орамың. Азыраң малым, ажы-төдүм. Сагыш-сеткиң адаларың. Чамбы-диптиң ол бериниң! Мария КУЖУГЕТ.

КАШПИР-ООЛ ЭМЧИ

Суурувус район төвү болган, чоңу кой. Иңчангада солун таварыңтар түң чоң. Сөөлү үдө негээрин диди-дидириниң кол ооза Кашпировский эмчинин ады-биле холбашкан. Оң төл телени-денге чортуңан дамчыла-галың өр-бүлө бүрүзү со-нуургап, өргөңизде каталат турда, ажыл-иштин бүдүн-бүдүн коллективтер союзыла-рың көрүп турду. Оон түңгө-ли суурувуска кестүп эгел-ди. Эскерилерин бо: ко-жарың салчачтар — пен-сионерлер. Дамба Хунеевич бүтү назмында сачыкың чораян, а Манзыш Доржуева — башкы. Бир хун башкы нувоорт чоран намы-ыраа-ны уткуп, Кымыл чоруткан. Башкыга Кашпировскийни төңгөңүң адал билир бис. Оон башкыны өшкү чөгү дег агааран дүтү кыш-ла-хонуга нарамал галган чүвө. Атавожолга Дамба Хуна-

евич кайдымың чаны-биле ийи катан өргөңиз тавыраан. А. Манзыш Доржуева амылаан адеиринде экин база аскербөөн. Ол Кара далай өргөңиз Кашпировскийниң бодунун эмөөштинин хулуан ап турган чүвө-дир. Чалама дагың сирти сарыңдылар калман бажыңды дүтү катан сөлөкөтүң түтү келген хал келген. Карантың чинге дүң-чүп келирге, ам назд тамы-жып, арта кускаптайың каа-паның бил-бээңиз. Пенсия намы чеккеңе бир дугаар кы-лар кускаптайыңар. Оозуң болаарга. Кашпировский ынашылга база дузалаар хире.

Черле кычаш психотера-певтик бистин амдыралы-мыска кириптирлеңе чок. База бир кожаларың — Хер-тентер даады кыстарың улус. Эмчинин ээлчегин дамчыдылааң көрүп ораа.

дүмүнүң кытып турар да-лымга нас судуңи беш-адыр суду-биле солааш. Ину суду-биле деп адааш. Далай чылдарыңда мээң ажаллап турган районорымга даалы ойнакчыларыңыңа чыгар со-луп турганың билер мен, чы-жээ, нас орунуга согуруңу ажылкаар кылдыр дүрүжүп алдыр (ийн талазыңда чы-гыс-чандыс карантың мышты согур дээр). Азы беш-адыр суду-биле дөрт кыштың немей чапал алдыр.

Кас демдең хунуңуң база судуңи болуп турар чүвө болганда, ол судуңи суду-биле суду-биле солаашыңа карышкан чүвө чок. Чүтө дээр-ге астрономияның тайылбы-рың бугаар алырга, дээрде суду-биле суду-биле чыгарың болбай. Оларның бөдүрү хунуңуң мылалып турар чүвө-сү — Чер-биле оларның ара-зының хемчөлөңиз.

Даалыңың ийги ээдин кыжың намың дээр, ол бол-за, бүтү дээр кол-сөстүр. Оң судуңи кылдыр чини-стү поган буруңуң, сил-лит бид тд мен. Буруңуңуң ады-мыстың адал напчыңаа ады-биле оңу напчыңаа дээр-ле, буру-лаа дие ажы-бар. Уңштериниң амдырал-чы шыламың чоруу — олар-

нын ногаан бүрүлериңде. Уңштер — дикир, амдырал-дың чырыңың.

Бир аал даалы кыштан тургустунар, беш кышты катташтыр чытган, бир өг дээр. бүтү даалы он ийи кышты өг болур. Ойнакчы-ларың саны 4 азы 6 болу бергенде, ийи номада болу бээр, аралаштыр олуруп алдыр. Эң улуг назмыл ойнакчы бир өгнү алган, оң а адалың кыжыңың на-раалың сагың бугаар болу-диги эгелеп, хун ады-биле ойнакчыларга оонаштыр са-наарга, сөөлү саның оонашкан кичкин оюну эгел-дир. Иңдыг арга-биле бир дугаар өгнү алдыр «ажы» дээр. Ойнакчылар алшан кичине улаштыр хун ады-биле боттарыңың аалзан бугаар өглерин үлөкчип алдыр.

Кичи бүрүзү алган өлө-риңиң кыжыңаа, кожаларыңдан чыжыра авак, тү-лөп, мылап алдыр. он каран-тың өрү чергениң мыштарын хол кыжың дээр, оларны хол-дугаа түдүр ора, чүвө чин, өг өлгөл алдырыңа ажы-лар. Ийи дөмөй кышты ко-жаа ыш дээр, ийилеп үнү-рер ыш дээни ол, а херек

Шоодуг

ташкылаар хурбай болбөңүн мен бе. Кожам Маады база кылор өр. Сөөлүңе чыга-ла-жымыңга, агаа амбарас кылдыр «эмчидиң» турар ийи кой болган.

Кашпир-оолдуң үш кичээ-ли-даа эртин, Хурбай, мээң таашкылаарыңда «хезаар. Ол дутайың «эмчидиң» айтырым.

— Иңдыг туруп боор. Кашпировский биле Кашпир-оол бис ийиңиң бо артамыс чамдык кышкыларга бергей барып болур. Кичиниң утаан-сарымалыңың, кадык-мылтыңың, нити байдалың кайдыг түштүгүздан хамаарың — дикир.

— Менде адегел чок ыш-камың?
— Чүтө чок боор. Бистин сенээ таварышпас болганда, теле-мичиңдылган чыда калбайн. Чумалың кичээ-лиңиң ийиңиң — дээр.

— Ам Чумал-оол база тып-тып кээр ирги бе?
— Кара-оол НАТПИГ-ООЛ.

болур болза, шокар-оннар чыл үш бээр. Түүүң чүлгө бодунун үнөр ээлчезинде тө нап болур.

Шытыраң хол мышталың болган, шытыраң түдүрөгт ойнакчылар-ла өргөңиң бот-тарыңа егел ап турар. Хей өг тиккен ойнакчылар (ор-манда) уткан азы тилдөөн болур. Тиккен өглериниң мыжыңың саны ойнакчылар-нын саны-биле дел болур — алды ойнакчы болза, өглер-тин мыжың адалы кайт болур.

Бир аал даалыңың адалың кыжыңың аралыңга дөрт-дөрт саның суду-биле буру (напчы), даалы, үлү, кы-зыл-он, шокар-он, кызыл-сес, моюн-сес, бурган-чел, дагыр-чел, докпан-алды, ха-на-алды, хол, согур; ийи-ийиң үрүр-тос, долгай-тос чоруур. Мен баштайгы беш чүүл дээр-де чергениң мышталыңга бээр-бээр-иңиң артыңа, үрели берген азы чиде берген тавары-лаады херектеп кылдыр кытып турар мен.

Бот дугайтың даалыңың ты-ва улустуң уран чогаалды-газы, культура байлаа, кы-жилериң утаан мергенчиле-зинге, дыштанарыңа чугула оон деп үнөлөп турар мен.

Сергей ПАВУ.

КЕРЭЭ ЕЗУГААР

Тыва АССР-иң Куйлтура министрствозу-биле Моол Арат Республикасыңды Уба-Нур аймааның культура кил-диниң чарган керээзин бугаар Чөөн-Хемчик райо-нунга каттышкан семинар ар-тең. Айна ул аймактан 21 ажылдакчы киришкен. Олар-ның аравында көдө клуб эргелекчилери, библиотекар-лар, кино механиктери бол-гаш өске-даа специалистер чораян.

Чөөн-Хемчик райүүскому-нун культура килдиниң эргелекчиңи З. К. Балчы-рак семинары ажыткан. Се-минарны киргизчилери баштайгы хуиде районун Куйлтура бажыңыңың ажал-чорудулаагы биле танышкан.

«Чадананың чаданам» уран чогаал каттыжымшы-кының ажыды, фольклор ансамбли. Хорум-Даг көдөз Куйлтура бажыңыңың ажал-чорудулаагы биле танышкан.

Базың-Хемчик районуну Куйлтура оодуңуң семинар-ны кичикчилерин чегеш ачаа чамдык солун чүдүл-дери көргөңиз.

Эпинда ДОНГАК.

ДААЛЫ

Оюнуң төөгүңүңе хамаарыштыр чугаа

Даалы — эрте-бурун ойна-дан бээр тыва улустун ойнап чораян оюну. Ону кыштан чапал ап турган. Байлар, ча-гырар өргө-дузаладыг кичи-лер даалыны сөөктен, даш-тан, мыкыстан дөш оон-даа өске нарын, хоар материя-аллардан кылып ап чораян-нар. Иңчаарга карачал кы-жилерге (кудлар, элөктер) чергелиң бөдүүн албатылар-га кыштан белең чүвө — ты-вилбас турган. Даалыңың керекселдери ыш деп ады-рыңиң журу-лаа ышда хол кыжы, кожаа мыш, түү ыш, шаада ыжың, чөргөн (чы-ше чапал бээр кыштар).

Даалы эрте-бурун оюн дээрин оон дээди ийи мыжыңың судулары херечи-лед турар. Ол ийиниң эң дээзин — нас азы нас дем-деңи ыш. 1979 чылда үн-ген «Сибя Районунуң дөдөз-дөз» эмчиги мен мылтыг тайылбыр номчудум: «Кас демлек (свастика) дээрге бот-бодун ажылдыргаш, уш-тарын дөрт булуңуң кыл-

дыр азы дугаалың өл бол каан шымылар-дыр» деп болза, бунуңгү хөрүңүңүң, хунуңуң, наккылашкан кы-жаңааштарың. Торунуң мас-казымың эрте-бурунгу суду-лазы боор чалавас. Иңчаарга эрте-бурунгу культураның уран кылыгыңа, база ол ышын шаг-шааның болган ортагың вектердеги Европа-ның улустуң уран кылыгы-намыңа хээ, утулаа ылызыг таварышкылаар. Фашисттер Германияга күрүңе суду-лези, намест партияның ылагарың демдеп кылдыр аякыпталы-нып турган. араатаның му-ңулай чоруудуң болган кичү-лөшкениң суду-лези аларган. Тор деп кымыл ол? Тор — саяныңа мифологияның кол бурганарыңың бирээзи: димирөөшкениң, шурааны-ның болган бунуңгү хөр-үңүңүң бургану. Ону даш маскыг маадыр кылдыр чүрүчү турган.

Бир-тээ, фашист араатан-нар бо судуңи бужардап каанкан болганда, мен бо-чаксың үелерде дүвө чыгып алган, кезжө караның имир-ден эгелеш. даш агаргаже чедир ырылаң, хөмөйлеп, хөрөөңил тура хоар тургу-лаан. Ол үдө бистин Хем-чик өрүңүң чоңу оңу «ой-тулааш» мры дивес, а «ой-тулааш» уруглар ырызы» деп адап тургулаан. Ойтулааш-таан аныктар ойнап олгош, хөрөөңи ойнаарда база тус-кай болчакың алыр чериг тургулаан.

Мешкен-Хөл аясында арыг кыдында чолдан баштыг кара дит бар, ол кара дит-тын чыны бөдүлгө-ла аал өдөз мышан адектелги берген чыдыр. Ол диттын адым бөзия ырыда кирип алган мыштар ырылаң тургулаан. Чоңум карам болган чера Чолад баштыг Кара-ла-Дыт.

Чолад чөлдүн муңул Ушкарыккан ийи-ла боор. База ол ышкан амгы Бай-Тал сууруң чанында Алды Боош-Дар, Устүү Боош-Дар, Борбак-Тей деп черлер бар, оңу база ырылаар.

Аскыр муңул келбедиң бе. Амыгайың турбадыма. Адымы Боош-Дар, Устүү Боош-Дар Чангыламын турбадыма. Буга муңул келбедиң бе. Бустап, маңап турбадыма. Булуг баштыг Борбак-Тейин Чангыламын турбадыма. Оң шагда амгы Мешкен-Хөлдү доландыр күзүн, ча-зың аалдар дыка хей болур. Хөрөөңил чугалаарга, өг до-раың дегин турар чыгың. Шага келчелкиңиң, караның имир дүңүр чорда, аарт му-ңу-ган анык оолдарың мездө-дөз карларың аалдарга ады-налып келир. Даштын ийиң саап турган анык уруглар ол оолдарың мездөдөз кар-ларың кончуп сонуургап ады-налай бөөрлөр. Ол оолдар-ның ырылары:

Уругларың мездөдөз. Улаан болза оттурган, Улаан болза оттурган, Улуг-Кулаа ушкарың! Өөрүңү мездөдөз. Өгдө болза үндүрүң. Өгдө мен дээр хөржөк болза, Өдөдөккө санантар бис. Элек туттуңуңу, ак ыш октаары, согур-азалаары, те-вентээр, баг кагары, чаштың ойнаары, куда дүжү-рери, наккың алары, оран дөлегениң тейлең, чала-рыңың дээр оон-даа өске чү-түң-бааның оюнарың даң

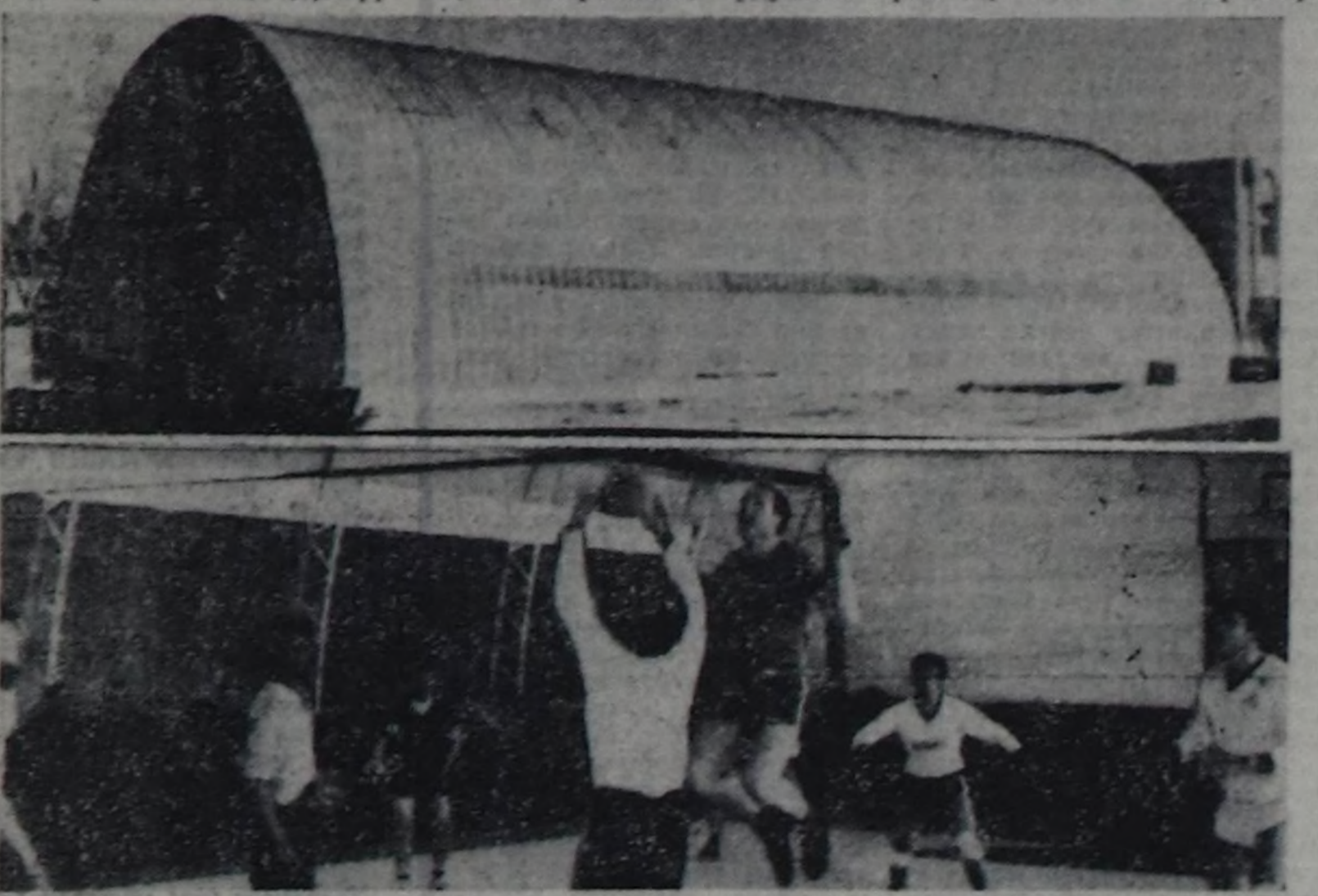
Чаа спорт комплекзи

АЖЫГЛАЛЧЕ КИРГЕН

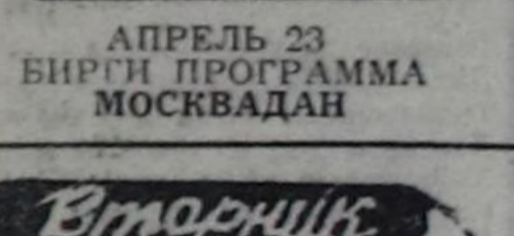
ИХМ-ниң капитал туду...

рун «Динамо» спорт нити...

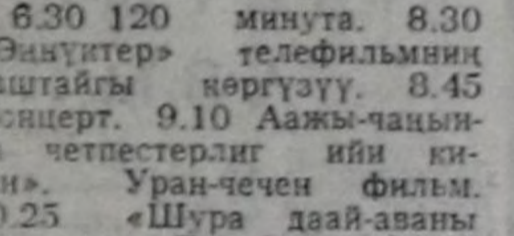
Кемзөөннүң 17 шаң турла...



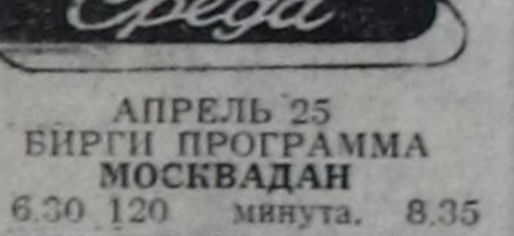
6.30 120 минута. 8.30 Бүт бөмбүүнүң доңузала...



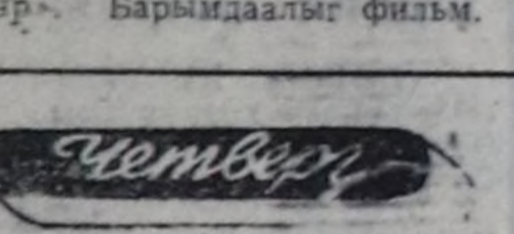
11.25 Урутлар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Уе»...



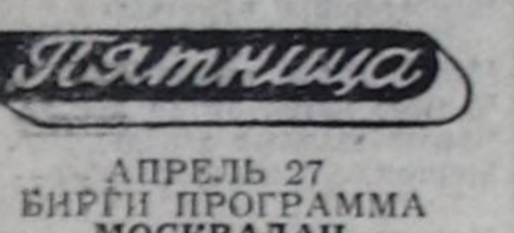
6.30 120 минута. 8.30 «Фантазер» телефильмин...



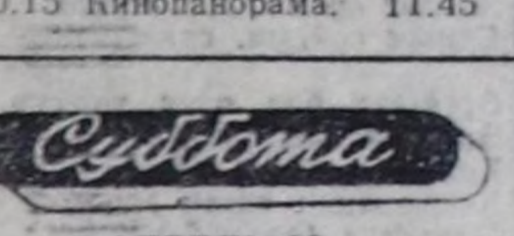
11.55 Улусчу чогаалдыла...



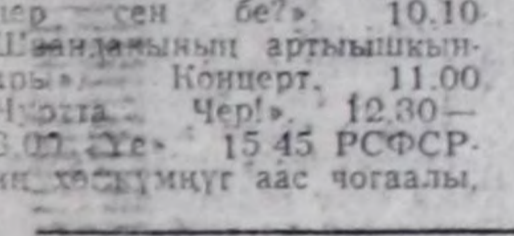
«...16 харга чедир болгаш...



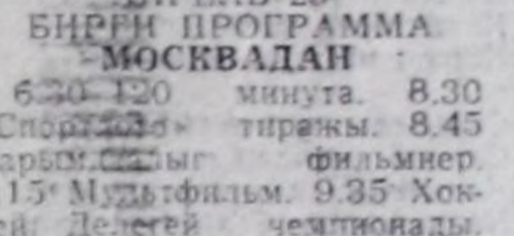
16.30 «Ыраккы Чоюн чук»...



13.15 Тийлелгениң 45 чыл...



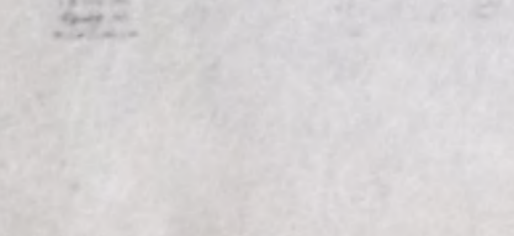
13.15 Тийлелгениң 45 чыл...



13.15 Тийлелгениң 45 чыл...



13.15 Тийлелгениң 45 чыл...



13.15 Тийлелгениң 45 чыл...

индизиниң бажымнын ар...

Спорт комплекзиниң залы...

Ажымдыштыга тураска...

ИНИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртеги гимнастика...

ИНИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртеги гимнастика...

ИНИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртеги гимнастика...

ИНИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртеги гимнастика...

8.00 Эртеги гимнастика...

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Кызылдың башкы учил...

Өрениң кирерлер дара...

Урутлар сэдигерине...

Урутлар сэдигерине...

Урутлар сэдигерине...

Урутлар сэдигерине...

Урутлар сэдигерине...

Урутлар сэдигерине...

Урутлар сэдигерине...

Урутлар сэдигерине...

Урутлар сэдигерине...

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор - 3-43-34, редактор - 3-43-26, редактор - 3-43-26, редактор - 3-43-26...